

MENNESKERETTIGHEDERNES BETYDNING FOR STRAFFEPROCESSEN

AF LARS NORDSKOV NIELSEN

I. *Indledning*

Det er velkendt, at centrale straffeprocessuelle spørgsmål – navnlig spørgsmål vedrørende anvendelse af varetægtsfængsling – i det historiske forløb har været kernepunkter i menneskerettighedskataloger. Det gælder fra Magna Carta af 1215 og den danske Erik Klippings håndfæstning af 1282 over 1600-tallets England – over 1700- og 1800-tallets forfatningskataloger – til den seneste efterkrigstids forfatningsmæssige og internationale instrumenter.

Jeg vil i dette indlæg i hovedsagen holde mig til den europæiske menneskerettighedskonvention af 1950 – suppleret med nogle sideblik.

Denne konvention betegner som bekendt en hurtig omsætning af væsentlige dele af FNs menneskerettighedserklæring af 1948 til bindende traktattekst, suppleret med et epokegørende retshåndhævelsesapparat (individuel klageret – klageorganer: menneskerettighedskommissionen og menneskerettighedssdomstolen). Konventionens straffeprocessuelt relevante bestemmelser findes navnlig i artiklerne 5 og 6:

»Article 5

1. Everyone has the right to liberty and security of person. No one shall be deprived of his liberty save in the following cases and in accordance with a procedure prescribed by law;

- (a) the lawful detention of a person after conviction by a competent court;
- (b) the lawful arrest or detention of a person for non-compliance with the lawful order of a court or in order to secure the fulfilment of any obligation prescribed by law;
- (c) the lawful arrest or detention of a person effected for the purpose of bringing him before the competent legal authority on reasonable suspicion of having committed an offence or when it is reasonably considered necessary to prevent his committing an offence or fleeing after having done so;
- (d) the detention of a minor by lawful order for the purpose of educational supervision or his lawful detention for the purpose of bringing him before the competent legal authority;
- (e) the lawful detention of persons for the prevention of the spreading of infectious diseases, of persons of unsound mind, alcoholics or drug addicts or vagrants;
- (f) the lawful arrest or detention of a person to prevent his effecting an unauthorised entry into the country or of a person against whom action is being taken with a view to deportation or extradition.

2. Everyone who is arrested shall be informed promptly, in a language which he understands, of the reasons for his arrest and of any charge against him.

3. Everyone arrested or detained in accordance with the provisions of paragraph 1 (c) of this Article shall be brought promptly before a judge or other officer authorised by law to exercise judicial power and shall be entitled to trial within a reasonable time or to release pending trial. Release may be conditioned by guarantees to appear for trial.

4. Everyone who is deprived of his liberty by arrest or detention shall be entitled to take proceedings by which the lawfulness of his detention shall be decided speedily by a court and his release ordered if the detention is not lawful.

5. Everyone who has been the victim of arrest or detention in contravention of the provisions of this Article shall have an enforceable right to compensation.

Article 6

1. In the determination of his civil rights and obligations or of any criminal charge against him, everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law. Judgment shall be pronounced publicly but the press and public may be excluded from all or part of the trial in the interest of morals, public order or national security in a democratic society, where the interests of juveniles or the protection of the private life of the parties so require, or to the extent strictly necessary in the opinion of the court in special circumstances where publicity would prejudice the interests of justice.

2. Everyone charged with a criminal offence shall be presumed innocent until proved guilty according to law.

3. Everyone charged with a criminal offence has the following minimum rights;

(a) to be informed promptly, in a language he understands and in detail, of the nature and cause of the accusation against him;

(b) to have adequate time and facilities for the preparation of his defence;

(c) to defend himself in person or through legal assistance of his own choosing or, if he has not sufficient means to pay for legal assistance, to be given it free when the interest of justice so require;

(d) to examine or have examined witnesses against him and to obtain the attendance and examination of witnesses on his behalf under the same conditions as witnesses against him;

(e) to have the free assistance of an interpreter if he cannot understand or speak the language used in court«.

Relevant m.h.t. dels afhørings spørgsmål, dels spørgsmål vedrørende varetægtsfængsledes behandling er desuden artikel 3:

»No one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment«.

og artikel 8:

»1. Everyone has the right to respect for his private and family life, his home and his correspondence.

2. There shall be no interference by a public authority with the exercise of this right except such as is in accordance with the law and is necessary in a democratic society in the interests of national security, public safety or the economic well-being of the country, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others».

Og blandt bestemmelserne i de 8 protokoller, der slutter sig til konventionen, findes enkelte af straffeprocessuel interesse; det gælder navnlig protokol nr. 7, herunder denne protokols artikel 2 om ret til appel (med visse undtagelser i artiklens § 2).

Der er grund til at pege på, at FN's konvention af 1966 om borgerlige og politiske rettigheder, der ligesom den europæiske konvention bygger på menneskerettighedserklæringen af 1948, men som kom 16 år senere og efter et langt mere kompliceret forberedelsesarbejde, er væsentligt mere detaljeret og tildels videregående – også med hensyn til straffeprocessuelle rettigheder, jfr. således art. 10 om fangebehandling, art. 9 om anholdelse og fængsling m.v. og art. 14 med de egentlige retplejebestemmelser. Til gengæld er håndhævelsesbestemmelserne svagere, jfr. således konventionens afsnit IV og den valgfri protokol (om menneskeretskomitéen og dennes funktion: behandling af landeberetninger, eventuelt statsklager og – i henhold til protokollen – eventuelt individuelle klager).

De to konventioner suppleres bl.a. af henholdsvis FN's torturkonvention af 1984 og Europarådets torturkonvention af 1987.

Men de suppleres også af et omfattende sæt af deklARATIONER, rekommandationer m.v.

De 2 hovedkonventioner er tiltrådt af samtlige nordiske lande, dog at Finlands tiltrædelse af den europæiske menneskerettighedskonvention har berøet på spørgsmålet om Finlands medlemskab af Europarådet, der nu er afklaret.

II. *Nogle hovedtræk/sammenhænge i den europæiske konventions art. 5 og 6 (og art. 3 og 8)*

De straffeprocessuelt orienterede spørgsmål, som behandles i de nævnte artikler, er navnlig følgende:

A. *Grænser for, hvornår frihedsberøvelse kan ske*

Art. 5, § 1, indeholder i litra a-f en udtømmende angivelse af de tilfældegrupper, hvor frihedsberøvelse kan finde sted, herunder naturligvis – indenfor visse begrænsninger – domfældelse til frihedsstraf (litra a) og anholdelse/varetægtsfængsling (litra c).

Frihedsberøvelsens konventionsmæssighed forudsætter ikke alene, at frihedsberøvelsen falder inden for »situationsbeskrivelsen« i et af de 6 punkter i art. 5, § 1. Som fælles regler gælder

at frihedsberøvelsen skal ske/beslutes i overensstemmelse med en »procedure prescribed by law« og

at afgørelsen skal være »lawful«.

På grundlag af flere domme fra menneskerettighedsdomstolen kan det fastslås, at summen af »procedure prescribed by law« og »lawful« betyder et krav om, at frihedsberøvelsen skal være i overensstemmelse med den relevante nationale, processuelle og materielle ret,

at denne nationale ret skal være i overensstemmelse med konventionen iøvrigt, herunder art. 6,

at prøvelsen af forholdet mellem frihedsberøvelsen og den nationale ret primært tilkommer de nationale organer, men at der tilkommer konventionsorganerne en »marginal« prøvelse.

B. Et nærmere regelsæt (6 regler) vedrørende anholdelse og varetægtsfængsling

Art. 5, § 1, litra c, angiver fængslingsgrundlaget.

Art. 5, § 2, fastslår en informationspligt – i forbindelse med en arrestation – om arrestationsgrunde og sigtelse.

Art. 5, § 3, fastslår den arresteredes ret til »promptly« (og det vil efter praksis formentlig sige – i hvert fald – inden for 4 døgn) at blive fremstillet for en »judge or other officer authorized by law to exercise judicial power«.

Art. 5, § 4, der principielt gælder for alle de i § 1 omtalte frihedsberøvelser, betyder for varetægtsfængslede en ret til domstolsprøvelse af spørgsmålet, om der er grundlag for fortsat varetægtsfængsling (reglen har også betydning for visse sanktionsdømte, jfr. § 1, litra a, nemlig sådanne dømte, hvis grundlag for frihedsberøvelse ikke er endeligt afgjort ved den oprindelige dom, men (også) beror på det fortsatte forløb, f. eks. psykisk tilstand/resultat af psykiatrisk behandling).

Art. 5, § 3, fastslår den varetægtsfængslede ret til »trial within a reasonable time or to release pending trial«. Kravet om sagsbehandling inden for »a reasonable time« følger primært af art. 6, § 1, 1. pkt. Den her omtalte bestemmelse i art. 5, § 3, har formentlig 2 betydninger: Den pålægger en pligt til at give tidsmæssig prioritet til »arrestantsager« – og den pålægger, og det er bestemmelsens kerne, en pligt til at holde fængslingstiden (og d.v.s. dømme eller løslade) inden for »a reasonable time«.

Art. 5, § 5, indeholder en erstatningsregel vedrørende overtrædelse af art. 5, §§ 1-4.

C. Varetægtsfængslede behandling

Der sigtes herved primært til den fængselsmæssige behandling, der dog ikke lader sig skarpt adskille fra spørgsmål vedrørende anvendelse af visse efterforsknings-skridt.

Efter art. 3 er den varetægtsfængslede beskyttet mod – ikke alene tortur – men også »inhuman or degrading treatment«.

En videregående – men meget ubestemt – beskyttelse følger af kravet i art. 6, § 2,

om, at en varetægtsfængslet – og enhver anden sigtet – »shall be presumed innocent until proved guilty according to law«.

Endelig følger en beskyttelse af den helt generelle regel i art. 8 om »respect for his private and family life, his home and his correspondence«.

D. Tvangsmidler (bortset fra anholdelse og varetægtsfængsling) som led i straffesagers undersøgelse

Konventionen indeholder stort set ikke bestemmelser, der direkte fokuserer på dette spørgsmål.

Det er imidlertid klart, at begrænsninger kan følge af de samme bestemmelser som er nævnt ovenfor i afsnit C (art. 3, 6, § 2, og 8).

Derimod er det principielt vigtigt, at art. 6, §§ 1 og 3, ikke gælder foretagelse af tvangsmidler, men derimod – navnlig gennem det almindelige fairness-krav – kan sætte grænser for anvendelsen af visse beviser, herunder beviser opnået ved retsstridige tvangsmidler.

E. Den almindelige retsplejemæssige behandling af straffesager

Herom gælder art. 6. Denne regel gælder ikke alene straffesager, men også sager om »determination of his civil rights and obligations«; fra denne sidstnævnte regel, som har givet anledning til vanskelige tvivlsspørgsmål for konventionsorganerne og væsentlige problemer i flere konventionsstater, bortses der i dette oplæg.

Art. 6 stiller en række krav til sagsbehandlingen:

- 1) Den skal foregå for en »independent and impartial tribunal« – og
- 2) som en »public hearing« (men der er væsentlige undtagelser fra offentlighedsprincippet i art. 6, § 1, 2 pkt.).
- 3) Sagen skal behandles »within a reasonable time«.
- 4) Processen skal være »fair« (art. 6, § 1, 1 pkt.), og dette indebærer *dels* opfyldelse af de 5 krav, der er opregnet i art. 6, § 3, der betragtes som (ikke-udtømmende) elementer i fairnesskravet, *dels* opfyldelse af yderligere krav, som af konventionsorganerne indfortolkes i »fairness-standardreglen«, herunder det ofte fremhævede krav om »equality of arms«.
- 5) Dommen skal »be pronounced publicly«.

F. Ankesager

Konventionen indeholder ingen udtrykkelige bestemmelser om ankeadgang og ankebehandling.

En ret til anke af straffedomme er imidlertid fastslået i konventionens 7. protokol, art. 2, der i § 2 åbner mulighed for undtagelser, dels med hensyn til »offences of a minor character«, dels hvis den pågældende er dømt i 1. instans af den højeste domstol eller er dømt af en »melleminstans«-domstol (efter frifindelse i 1. instans).

Med hensyn til ankebehandlingsmåde antages art. 6 at gælde, hvad enten ankebehandling er nødvendig efter den nævnte protokolbestemmelse eller finder sted efter videregående ankeregler i national ret. Kravene i art. 6 antages dog at kunne modificeres under hensyn til ankens nærmere karakter/omfang, jfr. nedenfor.

III. Nogle enkeltspørgsmål

A. Grundlaget for anholdelse og fængsling

Taget efter ordlyden af art. 5, § 1, litra c, forudsætter både »arrest« og »detention« opfyldelse af to kumulative betingelser:

1) at anholdelsen/fængslingen bliver »effected for the purpose of bringing him before the competent legal authority.

(Det er i flere domme – første gang i »Lawless-sagen« og senest forudsætningsvis i Brogan-dommen af 29. november 1988 – fastslået, at denne betingelse skal relateres til alle 3 led i den følgende formulering af litra c).

2) *enten* at der foreligger »reasonable suspicion of having committed an offence«, *eller* at »it is reasonably considered necessary to prevent his committing an offence ... after having done so«, *eller* at »it is reasonably considered necessary to prevent his ... fleeing after having done so« (committed an offence).

Det må vist nok erkendes, at art. 5, § 1, litra c, har fået en udformning, som nærmer sig det meningsløse. Dette beror naturligvis navnlig på, at elementerne i det, der ovenfor er kaldt betingelse 2, er gjort alternative. På den ene side er rimelig mistanke om, at den pågældende har begået en lovovertrædelse, tilsyneladende tilstrækkelig fængslingsgrund, på den anden side forudsætter de to senere nævnte fængslingsgrunde – gentagelsesfare eller flugtfare – efter formuleringen (»after having done so«), at den pågældende har begået en lovovertrædelse (eller vel er mistænkt herfor); påfaldende er det, at fængslingsgrunden: ødelæggelse af bevismuligheder (kollusionsrisiko) – en fængslingsgrund som, naturligvis, er accepteret i flere domme fra menneskerettighedsdomstolen – ikke er nævnt.

Van Dijk og van Hoof (s. 215) forsøger at løse det – uløselige – fortolkningsproblem ved at antage, at det første alternativ i betingelse 2 (mistanke) går på anholdelse, at de 2 næste alternativer går på varetægtsfængsling, og at disse så ikke kan anses for udtømmende, idet menneskerettighedsdomstolen i flere sager har accepteret, at risiko for bevisødelæggelse (kollusionsrisiko), herunder vidnepåvirkning, er fængslingsgrund; dette kunne formentlig ellers støttes på en analogi fra flugtfarereglen.

Denne fortolkning er naturligvis et fornuftigt forsøg på at få lidt hold på bestemmelsen, men dels har den ikke megen støtte i ordlyden, dels indeholder den intet svar på det helt væsentlige spørgsmål om fængslingsgrundlagets afgrænsning.

Og måske må det accepteres, at bestemmelsen savner en sådan afgrænsning (for så vidt angår fængslings iværksættelse) – dette er vel baggrunden for Europarådets Ministerkomité's resolutioner af 9. april 1965 og 27. juni 1980.

I den førstnævnte resolution (der i Danmark er offentliggjort ved bekendtgørelse i Lovtidende C, 1965, s. 1236) udtales bl.a.:

»1. Recommends that Governments ensure that remand in custody is in accordance with the following principles:

(a) Remand in custody should never be compulsory. The judicial authority should make its decision in light of the facts and circumstances of the case.

(b) Remand in custody should be regarded as an exceptional measure.

(c) Remand in custody should be ordered or continued only when it is strictly necessary. In no event should it be applied for punitive ends«.

Og i den sidstnævnte resolution (rekommendation) fra 1980 anføres det (rekommendationens pkt. 3), at

varetægtsfængsling af en sigtet kun bør ske af følgende grunde:

»- danger of his absconding,

- danger of his interfering with the course of justice,

- danger of his committing a serious offence«

- og i rekommandationens punkt 4 udtales, at varetægtsfængsling i andre tilfælde end de ovenfor nævnte »may ... exceptionally be justified in certain cases of particularly serious offences««.

De 2 ministerkomité-resolutioner er principielt alene retspolitiske henstillinger, og således ikke retligt bindende. Dette hindrer naturligvis ikke, at de deri udtrykte holdninger kan få en vis fortolkningsmæssig betydning for konventionen. Det synes dog efter affattelsen af art. 5, § 1, litra c, vanskeligt at angive en blot nogenlunde præcis retlig begrænsning med hensyn til konventionsstaternes anvendelse af grunde for iværksættelse af varetægtsfængsling; med hensyn til opretholdelse af varetægtsfængsling henvises til bemærkningerne i afsnit B nedenfor.

Det her diskuterede spørgsmål har været af væsentlig betydning i forbindelse med gennemførelse af den ændring af den danske retsplejelovs § 762, stk. 2, som skete ved lov nr. 396 af 10. juni 1987, der trådte i kraft den 1. juli 1987. Indtil da var der i § 762, stk. 2, - ved siden af § 762, stk. 1, der omfatter de 3 sædvanlige fængslingsgrunde (flugtfare, gentagelsesfare og kollusionsfare) - en snæver hjemmel for såkaldt »retshåndhævelsesarrest«:

»En sigtet kan endvidere varetægtsfængsles, --- når der foreligger en særlig bestyrket mistanke om, at han har begået en lovovertrædelse, som er undergivet offentlig påtale, og som efter loven kan medføre fængsel i 6 år eller derover, og hensynet til retshåndhævelsen efter oplysningerne om forholdets grovhed skønnes at kræve, at sigtede ikke er på fri fod«.

Denne bestemmelse er nu suppleret med en regel om, »retshåndhævelsesarrest« i forbindelse med sigtelse for voldsforbrydelser m.v. (straffelovens § 119, stk. 1 og §§ 244-246, 250 og 252):

»En sigtet kan endvidere varetægtsfængsles, --- når der foreligger en særligt bestyrket mistanke om, at han har begået en overtrædelse af straffelovens § 119, stk. 1, §§ 244-246, § 250 eller § 252, såfremt lovovertrædelsen efter oplysningerne om forholdets grovhed kan ventes at ville medføre en ubetinget dom på fængsel i mindst 60 dage og hensynet til retshåndhævelsen skønnes at kræve, at sigtede ikke er på fri fod«.

Således som konventionens art. 5, § 1, litra c, er udformet, er der næppe tilstrækkeligt grundlag for at anse lovbestemmelsen for konventionsstridig, næppe heller, selv om den generelle »uskyldsformodningsregel« i art. 6, § 2, tages i betragtning. Derimod kan der efter min mening ikke med rimelighed rejses tvivl om, at lovbestemmelsen betegner en »dristig« tilsidesættelse af – i hvert fald – ministerkomité-rekommandationen af 1980; dette er da også opfattelsen hos flertallet i strafferetsplejeudvalget, hvis betænkning nr. 978/1983 udgør en del af det materiale, der dannede grundlag for lovændringen. Når rekommandationen åbner for retshåndhævelsesarrest »in certain cases of particularly serious offences«, må den antages at have sigte på forbrydelser på et ganske andet niveau end det, lovbestemmelsen giver udtryk for ved sin grænse på 60 dages fængsel. Justitsministeriets og lovgivningsmagtens gennemførelse af lovændringen bygger naturligvis på en bred antagelse af den enkelte stats egne »ret« til at definere begrebet »particularly serious offences«; denne synsmåde fremgår da også af folketingets retsudvalgs betænkning om forslaget til lovændringen.

B. Varigheden af varetægtsfængslinger

Som anført ovenfor i afsnit II indebærer art. 5, § 3, at en varetægtsfængsling ikke kan vare ud over »a reasonable time«.

Carl Aage Nørgaard anfører herom i sin artikel i Ugeskrift for Retsvæsen 1987 B, s 73 ff (77-78):

»Det kan således nævnes, at Domstolen i tre sager har fundet, at der forelå en krænkelse af art. 5, stk. 3, på grund af varetægtsfængslingens længde. Det drejede sig om varetægtsfængslinger på 24, 26 og 29 måneder. I to andre sager, hvor det drejede sig om varetægtsfængsling i henholdsvis 26 og 42 måneder, har domstolen imidlertid ikke fundet, at der forelå nogen krænkelse.

De kriterier, som Kommission og Domstol lægger til grund ved afgørelse af, om varetægtsfængsling har været for langvarig, kan kort opsummeres således:

1. Karakteren af den forbrydelse, der har bevirket varetægtsfængslingen.
2. Den faktiske længde af varetægtsfængslingen.
3. Særlige vanskeligheder i forbindelse med undersøgelse af sagen. Først og fremmest hvor kompleks sagen er, og hvor omfattende vidneafhøringer det f.eks. har været nødvendigt at foretage.
4. Den fængsledes egne forhold, herunder særlig hvorvidt han har forsøgt at sinke eller fremme undersøgelsen af sagen.

5. Den måde, hvorpå myndighederne har behandlet sagen med hensyn til rimelig hurtighed af undersøgelserne.

Den periode, der anses som varetægtsfængsling, tager ifølge Domstolens praksis sin begyndelse ved anholdelsen og slutter ved domsafsigelse i første instans. Derimod medregnes ikke den periode, der går efter en dom i første instans indtil en eventuel dom i appelinstansen, selv om den fængslede efter national ret i denne periode stadig måtte anses som varetægtsfængslet«.

Jeg skal hertil kun føje, at menneskerettighedsdomstolens domme typisk indeholder en vurdering af, hvorvidt der foreligger traditionelle fængslingsgrunde, og med hvilken vægt de fremtræder. På denne måde bliver begrebet »a reasonable time« i art. 5, § 3, således det begreb, der giver konventionsorganer det grundlag for »fængslingsgrunde-begrænsning« ved varetægtsfængslingens *opretholdelse*, som savnes ved deres iværksættelse, jfr. bemærkningerne ovenfor om den »åbne« bestemmelse i art. 5, § 1, litra c.

Følgende formulering – anvendt i flere domme – illustrerer den måde, hvorpå Domstolen angriber problemstillingen i sager om lang varetægtstid:

»... cases of alleged violation of Article 5, 3, must have been the subject of domestic remedies, and therefore of reasoned decisions by national judicial authorities. It is for them to mention circumstances which led them, in the general interest, to consider it necessary to detain a person suspected of an offence but non-convicted. Likewise, such a person must, when exercising his remedies, have invoked the reasons which tend to refute the conclusion drawn by the authorities from the facts established by them as well as other circumstances which told in favour of his release«.

En generel karakteristik af konventionsorganernes praksis må blive, at organerne er meget fleksible i deres vurdering og formentlig – i hvert fald efter nordisk målestok – ret så tilbageholdende i deres kritik af de nationale myndigheder.

C. Isolation af varetægtsfanger (og andre særlige frihedsindskrænkninger)

Spørgsmålet om behovet – ud fra efterforskningsmæssige hensyn – og om forsvarligheden – ud fra menneskelige hensyn – af *isolation* af varetægtsfanger har i de senere år haft en central plads i den straffeprocessuelle debat i Danmark.

En – måske kun foreløbig – afklaring skete ved den præcisering og stramning af reglerne om *isolation*, der gennemførtes ved ændring af retsplejeloven (indsættelse af §§ 770 a-770 c) ved lov nr. 299 af 6.6.1984, der er baseret på betænkning nr. 975/1983. Efter retsplejeloven § 770 a kan retten

»på begæring af politiet bestemme, at en varetægtsarrestant fuldstændigt eller delvis skal udelukkes fra fællesskab med andre indsatte (*isolation*), hvis

1. varetægtsfængslingen er besluttet i medfør af § 762, stk. 1, nr. 3 (dvs. på grund af kollusionsrisiko) og

2. varetægtsfængslingens øjemed gør isolation påkrævet, herunder for at hindre sigtede i gennem andre indsatte at påvirke medsigtede eller ved trusler eller på anden lignende måde at påvirke andre«.

Efter § 770 a, stk. 2,

»må (fuldstændig isolation) ikke finde sted i et sammenhængende tidsrum på mere end 8 uger, med mindre sigtelsen angår en lovovertrædelse, som efter loven kan medføre fængsel i 6 år eller derover«.

Hertil slutter sig dels en proportionalitetsprincip-regel (§ 770 b), dels nogle nærmere processuelle regler (§ 770 c).

Trods denne lovgivningsmæssige ordnings gennemførelse er den kritiske vurdering af isolation fortsat, jfr. således navnlig *Ida Koch* og *Manfred W. Petersen* i »Retspolitisk status« (1988), s. 68 ff, samt *Preben Wilhjelm*, Tvangsindgreb i strafferetsplejen 1976-85 (1988), s. 255 ff, der (s. 275) med udgangspunkt i *Mirjam Berg*, *Waiting for Justice*, Bryssel (1986), omtaler, at de danske isolationsregler gennemgående er videregående end de tilsvarende regler i de ikke-nordiske Europarådslande.

Det er klart, at isolation kan være stridende mod art. 3 i den europæiske menneskerettighedskonvention, der – som tidligere nævnt – ikke alene forbyder tortur, men også anden »inhuman or degrading treatment« (og FN-konventionens art. 10).

Spørgsmålet om isolation i forhold til den europæiske konvention er behandlet i strafferetsplejeudvalgets ovennævnte betænkning 975/1983, s. 27 og 35, jfr. bilag 4 (med gennemgang af en række kommissionssager).

Der foreligger ingen domme fra menneskerettighedsdomstolen om spørgsmålet. Antallet af kommissionsafgørelser er ret begrænset, og kommissionen har ikke i noget tilfælde fundet en isolation stridende mod art. 3. *Carl Aage Nørgaard* her i Ugeskrift for Retsvæsen 1987 B, s. 73 ff (76), givet en redegørelse for kommissionens praksis og hovedsynspunkter. Nørgaard omtaler de 2 danske sager for kommissionen (1 år og 2 måneders isolation i en narkosag og 1 år og 5 måneders isolation i en drabs- og narkosag), og at kommissionen i begge sager på den ene side udtalte, at lang isolering er uønskelig, og på den anden side foretog afvisning af klagerne. Det fremgår af Nørgaards fremstilling, at kommissionen foretager en konkret bedømmelse, hvori indgår isolationstidens længde, isolationsforholdene (graden af isolation), isolationens formål, den påsigtede kriminalitets alvor og isolationens virkninger på den varetægtsfængslede helbred.

På baggrund af de lange isolationstider, der er blevet accepteret, er der grund til at understrege betydningen af, at kommissionen fastholder et krav om konkret bedømmelse, der bl.a. kan komme den psykisk svage, der er særligt belastet af en isolation, til gode.

Med hensyn til *andre frihedsindskrænkninger*, navnlig vedrørende besøgs- og brevvekslingsret, følger en beskyttelse af art. 8, jfr. nedenfor, således som det er lagt til grund i nogle domme vedrørende strafafsonere, Golder-dommen (Irland) af 21. februar 1975 (Vol. 18), Silver-dommen (England) af 25. marts 1983 (Vol. 61) og Campbell and Fell-dommen (England) af 28. juni 1984 (Vol. 80). Væsentlig interesse knytter sig navnlig til Domstolens ret intense prøvelse af, om brevvekslingsrestriktioner har været hjemlet i Art. 8, § 2.

D. Tvangsmidler som led i straffesagers undersøgelse

Der sigtes herved til sådanne tvangsmidler som ransagning, indgreb i brevhemmelighed, telefonaflytning, fotografering, fingeraftryk, legemsindgreb, medicinske- og psykiatriske undersøgelser.

Udgangspunktet er, at spørgsmålet om, på hvilket grundlag sådanne tvangsmidler kan iværksættes, og spørgsmålet om proceduren ved tvangsmidlernes gennemførelse ikke er reguleret ved konventionens straffeprocessuelle regler i art. 5 og 6.

Art. 3 kan tænkes anvendelig i extreme tilfælde, men større interesse knytter sig til spørgsmålet om anvendelse af den generelle regel i art. 8 om »respect for his private and family life, his home and his correspondence«.

Det er lagt til grund i konventionsorganernes praksis, at denne bestemmelse også gælder med hensyn til straffeprocessuelle indgreb – og (efter en tidligere modsat kommissionspraksis) at den også gælder for varetægtsfængslede (og strafafsonere) uden andre begrænsninger end dem, der følger af undtagelsesbestemmelsen i artiklens § 2. Denne bestemmelse er imidlertid så vagt og generelt formuleret, at beskyttelsen efter art. 8 må blive ret begrænset, jfr. således *Hans Gammeltoft-Hansen* i »Straffeprocessuelle Tvangsindgreb« (1981), s. 195-197.

Der er dog grund til at fremhæve Domstolens bestræbelser på at tegne et nogenlunde principfast indhold af § 2 – således som det bl.a. ses af *Klass-dommen* (Vesttyskland) af 6.7.1978 (vol. 28), *Malone-dommen* (England) af 2.8.1984 (vol. 82) og *Leander-dommen* (Sverige) af 26.3.1987 (vol. 116). Dommene uddyber de 3 betingelser, der skal være opfyldt, for at undtagelsesreglen i § 2 er anvendelig:

1) Indgrebet skal være »in accordance with the law«, hvilket Domstolen – under henvisning til »the rule of Law« og en målsætning om beskyttelse mod »arbitrary interferences« – har uddybet således:

»Firstly, the law must be adequately accessible: the citizen must be able to have an indication that is adequate in the circumstances of the legal rules applicable to a given case. Secondly, a norm cannot be regarded as »law« unless it is formulated with sufficient precision to enable the citizen to regulate his conduct: he must be able – if need be with appropriate advice – to foresee, to a degree that is reasonable in the circumstances, the consequences which a given action may entail«.

2) Indgrebet skal være »necessary in a democratic society« ... og

3) »necessary« med henblik på varetagelse af de i § 2 nærmere angivne interessegrupper (hvori må antages at kunne indfortolkes et hensyn til gennemførelse af strafferetlig retshåndhævelse – som en bred fortolkning af »prevention of ... crime«).

Både Klass-dommen og Malone-dommen angik telefonaflytning (hvorom der heller ikke efterfølgende blev givet underretning til dem, indgrebet var rettet imod). I Malone-sagen fik klageren medhold på grund af det underliggende regelgrundlags uklarhed og den heraf følgende mangel på garanti mod misbrug. I Klass-sagen undgik Vesttyskland domfældelse – efter en meget konkret begrundelse (de kvalificerede terroristproblemer; kvaliteten af kontrolsystemet i forbindelse med de hemmelige aflytninger).

Der er grund til at understrege, at § 2 – selv om denne bestemmelse primært angår spørgsmålet om, i hvilket omfang indgreb kan ske – forstås således, at der ved bedømmelsen af indgreb må lægges vægt på kvaliteten af etablerede – forudgående og/eller efterfølgende – kontrolsystemer, omend der ikke af bestemmelsen lader sig udlede mere specifikke krav om juridicel kontrol.

E. Nogle enkeltspørgsmål vedrørende art. 6

Af pladsmæssige grunde kan jeg ikke foretage en blot tilnærmelsesvis udtømmende gennemgang af de væsentlige enkeltspørgsmål, som art. 6 har rejst.

Kravet om »*independent and impartial tribunal*« har givet anledning til en række sager vedrørende lande med – i forhold til os – fjerntstående proces-organisatoriske systemer. Kravet kan vanskeligt tænkes at rejse alvorlige spørgsmål for de nordiske lande, når bortses fra det spørgsmål, hvortil Domstolen står umiddelbart for at skulle træffe afgørelse i Hauschildt-sagen mod Danmark – spørgsmålet om den omstændighed, at en dommer har taget stilling til en persons varetægtsfængsling (og dennes opretholdelse), gør dommeren inhabil med hensyn til domsforhandling af straffesagen mod den pågældende person. Hertil kommer Islands særlige problem vedrørende forening af politimester- og dommerfunktion i visse sager, jfr. *Eirikur Tomasson* på det 31. nordiske juristmøde (Del II, s. 440).

Der er grund til at fremhæve, at Domstolen i flere sager – jfr. bl.a. de Cubberdommen (Belgien) af 26. oktober 1984 (Vol. 86) – her lagt op til en forholdsvis streng fortolkning af kravet om »*impartiality*«, for så vidt som Domstolen tilslutter sig den engelske maxime: »Justice must not only be done: it must also be seen to be done«.

At kravet om »*public hearing*« kan modificeres ved visse ankesager omtales nedenfor i afsnit F.

Kravet om, at straffesager skal behandles »*within a reasonable time*« har givet anledning til et stort antal sager for Kommissionen og Domstolen. Afgørelserne præges af at være meget konkret begrundede og af at være baseret på betydelig fleksibi-

litet samt nogen tilbageholdenhed med hensyn til kritik. En mere udførlig beskrivelse af praksis indeholdes i *Carl Aage Nørgaards artikel* i UfR 1987 B, s. 73 ff (s. 78).

Bestemmelsen i art. 6, § 3, litra d, er for Danmarks vedkommende navnlig egnet til at illustrere to straffeprocessuelle spørgsmål:

1) I hvilket omfang kan der – som surrogat for vidneforklaring – under domsforhandlingen ske *dokumentation af politirapporter*?

I Unterpertinger-dommen (Østrig) af 25.11.1986 (Vol. 110) fandtes art. 6 overtrådt i en voldssag, hvor domfældelse skete bl.a. på grundlag af politirapport vedrørende afhøring af tiltaltes hustru og steddatter, der på grund af vidnefritagelsesregler ikke afhørtes i retten. Dommen giver ikke grundlag for videregående generelle slutninger om berettigelsen af dokumentation af politirapporter, jfr. herved den danske retsplejelovs § 877, stk. 3, hvorefter retten »undtagelsesvis« kan give tilladelse til dokumentation af politirapporter. Dommen er meget konkret begrundet, navnlig i det forhold, at politirapporterne udgjorde den væsentligste del af bevisgrundlaget.

Dommen er i Danmark tillagt betydning for den kendelse af 19. september 1988 fra Vestre Landsret, som omtales af *Nina Holst-Christensen* i »Juristen«, 1989, s. 55. Sagen angik hashhandel, og 2 relevante vidner (deres forklaring var navnlig relevant for belysning af hashhandelens omfang) befandt sig i Belgien. Anklagemyndigheden ønskede som surrogat for afhøring af de 2 vidner i retten – at dokumentere en rapport med politiafhøring af de pågældende eller at føre polititjenestemændene, som havde optaget rapporterne, som vidner; begge dele blev afslået. En noget lignende problemstilling forelå i en sag, hvori Vestre Landsret afsagde kendelse den 2. februar 1989 (V.L.S. 2581/1988). Der var her spørgsmål om – som surrogat for vidneafhøring – at afhøre den politiassistent, der havde afhørt »vidnet« i udlandet til politirapport. Retten henviste til den ovennævnte bestemmelse i retsplejelovens § 877, stk. 3, hvorefter der kun undtagelsesvis kan gives tilladelse til, at politirapporter benyttes som bevis, – og afslog anklagemyndighedens anmodning om at få politiassistenten afhørt som vidne, idet retten anførte følgende nærmere begrundelse:

»Anvendelse af en vidneafhøring som den nævnte som bevismiddel i stedet for vidneafhøring i retten af den der har afgivet forklaring til politirapport er forbundet med væsentlige retssikkerhedsmæssige betænkeligheder, navnlig fordi tiltaltes forsvarer afskæres fra muligheden for at stille spørgsmål til vidnet, sammenlign herved art. 6, stk. 1 og stk. 3 (d) i Den europæiske Menneskerettighedskonvention. Betænkelighederne er særlig store i et tilfælde som det foreliggende, hvor vidneafhøringen om forklaringerne til politirapport ikke vedrører forhold af underordnet betydning, men må antages at skulle tjene som væsentligt bevismiddel i forhold 1 og 3.«

Ved Højesterets kendelse i UfR 1985, s. 1080 H, accepteredes – under udtrykkelig henvisning til, at art. 6, § 3, litra d, ikke var overtrådt – at der ved landsrettens domsforhandling (nævningesag), i stedet for vidneafhøring (vidnet var i mellemtiden af-

gået ved døden), var sket dokumentation af en *retsbogsudskrift* vedrørende tidligere vidneafhøring (under sagens forberedelse) ved byretten.

2) Spørgsmålet om anvendelse af »*anonyme*« vidner (for at beskytte vidnet overfor tiltalte) har spillet en væsentlig rolle i de senere års debat i Danmark, navnlig i forbindelse med narkokriminalitet. Et udgangspunkt var Højesterets dom i UfR 1984, s. 81 H, hvorefter – når forklaringen indebærer en nærliggende risiko for vidnet eller ham nærstående personer for at lide overlast – hensynet til vidnet kunne begrunde, at vidnets *identitet* blev hemmeligholdt for tiltalte, såfremt sagens alvor og forklaringens betydning ganske undtagelsesvis gjorde det påkrævet, at forklaring blev givet. I den pågældende sag var forsvareren bekendt med identiteten, men pålagt ikke at røbe den for tiltalte. Afgørelsen er kommenteret af højesteretsdommer *Palle Kiil* i UfR 1984 B, s. 289, jfr. endvidere *Ole Unmack Larsen, Poul Rønno* og *Peter Rørdam* i »Juristen« 1985, s. 273.

Afgørelsen har været genstand for kritisk vurdering. Sagen blev indbragt for menneskerettighedscommissionen, der – som redegjort for af *Carl Aage Nørgaard* i UfR 1987 B, s. 79 – med en meget konkret begrundelse fandt, at der ikke var sket tilsidesættelse af art. 6, herunder det heri indeholdte fairness-princip om »equality of arms«.

Ved lov nr. 321 af 4. juni 1966 er adgangen til anvendelse af anonyme vidner imidlertid ophævet med en ændring af retsplejelovens § 848. Med hensyn til de særlige tilfælde, hvor retsformanden bestemmer, at en tiltalt skal forlade retssalen under et vidnes (eller en medtiltalts) afhøring (stk. 1), bestemmer stk. 2 nu, at den tiltalte »når han påny kommer til stede i retssalen, (skal) have oplysning om, *hvem* der har afgivet forklaring i hans fravær, og om *indholdet* af forklaringen, for så vidt den angår ham.«

Spørgsmålet, om det er i strid med fairness-kravet i art. 6, § 1, at anvende *ulovligt optagne beviser*, er belyst i Schenk-dommen af 12. juli 1988 (Schweitz). Tiltalte var dømt i Schweiz for drabsforsøg, og i bevismaterialet var indgået en ulovligt optaget telefonsamtale (ulovligt optaget af privat person og afleveret til politiet). Dommen lagde vægt på Schenk's og hans forsvarers muligheder for under straffesagen at »angribe« båndoptagelsen og på, at båndoptagelsen kun var et element i et mere omfattende bevismateriale. Art. 6 fandtes herefter ikke overtrådt.

F. Ankesager

I en række sager – fra Delcourt-dommen (Belgien) af 17.1.1979 (vol. 11) til Ekbatani-dommen (Sverige) af 26.5.1988 – har Domstolen lagt til grund, at art. 6 principielt også gælder for ankesager, jfr. ovenfor i afsnit IIF. Domstolen har imidlertid undergivet art. 6 en modificerende fortolkning for så vidt angår ankesager. I Ekbatani-dommen, hvor der i princippet var tale om en fuldstændig anke (»facts« og »law«), og hvor Sverige blev dømt, er hovedsynspunktet formuleret således:

»The Court has on number of occasions held that, provided that there has been a public hearing at first instance, the absence of »public hearings« before a second or third instance may be justified by the special features of the proceedings at issue. Thus, leave-to appeal proceedings and proceedings involving only questions of law, as opposed to questions of fact, may comply with the requirements of Article 6, although the appellant was not given an opportunity of being heard in person by the appeal or cassation court«.

At princippet om »equality of arms« skal respekteres ses forudsat i både den nævnte Delcourt-dom og Monnell and Morris-dommen (England) af 2.3.1987 (vol. 115).

IV. Nogle retsmetodiske og dermed sammenhængende retspolitiske spørgsmål vedrørende konventionsbestemmelsernes betydning for den nationale rets anvendelse

Det er traditionelt fremhævet, at Kommissionen og Domstolen undergiver konventionen en dynamisk fortolkning. Dette er ikke i strid med Wienerkonventionen af 1969 om traktatretten (art. 31-33), hvortil da også jævnligt henvises i kommissionsafgørelser og domme. Wienerkonventionen kræver, at konventionen fortolkes i overensstemmelse med de anvendte udtryks sædvanlige betydning, set i deres sammenhæng og belyst af konventionens hensigt og formål, medens forarbejder kun tillægges en sekundær fortolkningsmæssig støttfunktion. Der er således åbnet op for, at udtryk og navnlig konventionens standardformulerede begreber og kriterier kan skifte indhold under hensyn til samfundsudviklingen med dens værdiændringer. At der ikke bliver tale om en fortolkningsfrihed, der »løber løbsk«, sikres på den anden side ved den vægt, der lægges på den retstilstand, der faktisk findes hos et større antal Europaråds-lande, et fortolkningsmæssigt hensyn, der har støtte i konventionens præambel (»... the aim ... is the achievement of greater unity between its members ...«).

Der er grund til at understrege, at den fortolkningsrelevante udvikling ikke alene kan registreres fra ændringerne i de nationale retssystemer, men også fra den ret så store mængde af internationale resolutioner, rekommandationer m.v., der løbende fremkommer, f.eks. de ovennævnte resolutioner om varetægtsfængsling og »europæiske fængselsregler«, der blev medtaget ved ministerkomitéresolution af 12. februar 1987, og som i kap. V (pkt. 91-98) indeholder regler om varetægtsfængslede.

Meningen med at understrege det ovenfor omtalte, velkendte forhold er naturligvis dermed samtidig at understrege, at spørgsmålet om konventionsanvendelse i national ret, herunder spørgsmålet om metodevalg for denne anvendelse, er relativt kompliceret. Det er ikke et spørgsmål om hensyntagen til en konventionstekst – men om hensyntagen til en konventionstekst, således som denne i større og større omfang bliver illustreret gennem praksis fra konventionsorganerne (og efter omstændighederne også domspraksis i de andre Europaråds-lande).

I flertallet af Europaråds-lande er konventionens iagttagelse på nationalt plan søgt sikret ved, at traktaten er transformeret til national ret ved »indkorporeringsmetoden«; konventionens tekst er gjort til national ret på lovniveau eller grundlovsniveau (således i Holland).

I de nordiske lande er konventionen tiltrådt på grundlag af en konstatering af bestående lovharmonier med konventionen, eventuelt – således i hvert fald i Danmark – i forbindelse med gennemførelse af enkelte lovændringer, der skulle sikre den fuldstændige lovharmonier (»transformation«).

I de seneste år har der været en indgående drøftelse i de nordiske lande af spørgsmålet om gennemførelse af en lovgivning, der betegner en indkorporering af selve konventionen i national ret. En sådan indkorporering foreligger i Norge, for så vidt angår straffeprocessuelle regler, ved den generelle henvisning i straffeprocesslovens § 4 til de folkeretlige forpligtelser.

Der foreligger en omfattende litteratur om emnet. I Danmark foreligger inden for de seneste måneder *Det Danske Center for Menneskerettigheders* to publikationer: »Human Rights in Domestic Law and Development Assistance Policies in the Nordic Countries« (1989), s. 127 ff, med indlæg på det 4. nordiske menneskerettighedsseminar (1987) og »The Implementation in National Law of The European Convention of Human Rights« (1989), med indlæg på den 4. Københavns-konference om menneskerettigheder (oktober 1989), samt to artikler i »Juristen«, 1988, s. 285 ff, og 1989, s. 48 ff, af henholdsvis *Claus Gulmann* og *Nina Holst-Christensen*.

I det danske Folketing er der den 10. januar 1989 af Socialdemokratiet fremsat et forslag til folketingsbeslutning om nedsættelse af et udvalg med henblik på fremsættelse af lovforslag om at sætte konventionen i kraft som dansk ret. Under forslaget 1. behandling i Folketinget den 3. februar 1989 fremhævedes tilsvarende overvejelser i andre nordiske lande.

Jeg skal ikke på mere udtømmende måde gå ind på – dvs. gentage – de velkendte argumenter for og imod indkorporering, men alene fremhæve følgende hovedsynspunkter.

1) Reelt set er konventionen allerede i et betragteligt omfang indkorporeret i dansk ret:

Eventuelle uoverensstemmelser mellem nationalretlige bestemmelser og konventionen vil i langt de fleste tilfælde kunne fjernes gennem fortolkning af de nationalretlige regler (fortolkningsreglen og formodningsreglen).

Konventionen må antages at udgøre en begrænsning i beføjelserne til administrative regelfastsættelse – og til at træffe konkrete administrative beføjelser, der beror på skøn, hvad afgørelser på straffeprocessens område jævnlige gør.

Hertil kommer, at konventionen – ligesom grundlovens frihedsrettigheder – ved siden af at fastsætte nogle bindende retsregler også indebærer nogle vidererækkende værditilkendegivelser – og dermed angiver nogle hensyn, som kan og efter omstæn-

dighederne også skal tages i betragtning, dvs. indgå blandt den flerhed af hensyn, der skal afvejes ved udøvelse af skøn.

2) Når det undertiden anføres, at domstolene efter den nuværende ordning – uden indkorporering – *ikke* har *pligt* til at tage hensyn til konventionsteksten, er det urigtigt. Det ovenfor anførte om fortolkning af f.eks. retsplejeloven under hensyntagen til konventionen er udtryk for en domstolsforpligtelse, og i *Nina Holst-Christensens* ovennævnte artikel nævnes da også eksempler, der illustrerer domstolenes, herunder Højesterets, erkendelse heraf.

3) Spørgsmålet om lovgivningsmæssig tilpasning af den nationale ret til konventionen eller indkorporering af konventionen i national lovtekst bør næppe være et enten-eller. At gøre anvendelsen af konventionen i national ret til et spørgsmål eksklusivt for de retsanvendende myndigheder, herunder domstole og anklagemyndigheder, ville ikke være rationelt. Den overvågnings- og tilpasningsfunktion på basis af bl.a. konventionsorganernes praksis – og i bedste fald en udbygningsvirksomhed i forhold til konventionen – som kan udøves af vedkommende ministerier/lovgivningsmagten, kan ikke undværes. Indkorporeringens funktion må blive af supplerende/afrundende karakter.

4) Efter min mening er der grund til at advare imod i for høj grad at behandle indkorporeringsspørgsmålet som et juridisk og juridisk-teknisk spørgsmål. Fordelene ved indkorporering er praktiske og politiske.

Indkorporering vil betyde en – formelt juridisk set måske næsten overflødig – men praktisk set nyttig – markering af bl.a. domstolenes pligt til at anvende konventionen.

Indkorporering vil betegne en, både på nationalt plan og i internationale sammenhænge, politisk set betydningsfuld melding om, at vi tager menneskerettighedskonventionen alvorligt.

LITTERATUR

- John Bernhard og Tyge Lehmann, Den europæiske Menneskeretskonvention (1985).
Betænkning nr. 728/1974 om Anholdelse og varetægtsfængsling.
Betænkning nr. 975/1983 om isolation af varetægtsarrestanter.
Betænkning nr. 978/1983 om varetægtsfængsling i voldssager.
Frede Castberg, The European Convention on Human Rights, udgave ved Opsahl og Ouchterlony, 1974.
Dansk Retspolitisk Forening, Retspolitisk status, 1988.
Det Danske Center for Menneskerettigheder, Human Rights in Domestic Law ..., 1989.
Det Danske Center for Menneskerettigheder, The Implementation in National Law of the European Convention on Human Rights, 1989.
P. van Dijk and G. J. H. van Hoof, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Deventer 1984.

- J. E. S. Fawcett, *The Application of the European Convention on Human Rights*, Oxford 1987.
- Forhandlingerne ved det 28. Nordiske Juristmøde (1978).
- Forhandlingerne ved det 31. Nordiske Juristmøde (1987).
- Hans Gammeltoft-Hansen, *Varetægtsfængsling*, 1976.
- Hans Gammeltoft-Hansen, *Straffeprocessuelle Tvangsindgreb*, 1981.
- Claus Gulmann, *Den europæiske menneskerettighedskonvention som bestanddel af dansk ret*, *Juristen* 1988, s. 285.
- Nina Holst-Christensen, *Gælder Menneskerettighederne i Danmark*, *Juristen*, 1989, s. 48.
- F. G. Jacobs, *The European Convention on Human Rights*, Oxford 1975.
- Kommissionsafgørelser og domme (de anførte Vol.-nr. er fra »Series A: Judgments and Decisions«).
- Ole Unmack Larsen, Poul Rønno og Peter Rørdam, *En trussel mod fundamentale principper i strafferetsplejen*, i *Juristen* 1985, s. 273.
- Lars Nordskov Nielsen, Claus Gulmann og Lars Adam Rehof (red.), *Menneskerettigheder – Viden og handling* (1987).
- Carl Aage Nørgaard, *Den europæiske menneskerettighedskonvention og dansk ret*, *UfR* 1987 B, s. 73.
- Torkel Opsahl, *Menneskerettighederne i Straffeprocessen – i Festskrift til Johs. Andenæs*, 1982, s. 487.
- Torkel Opsahl, *Menneskerettsdomstolen – Særligt set fra Kommissionen – i Festskrift til Rolv Ryssdal* (1984), s. 629.
- Lars Adam Rehof, *Straffeprocessen og den europæiske menneskerettighedskonvention*, *NTfK* 1987, s. 141.
- Thomas Rørdam, »Efter Justitsministeriets opfattelse« (om retshåndhævelsesarrest) – i *Advokaten* 1987, s. 256.
- Eva Smith, *Nogle bemærkninger om lovændringerne vedrørende retshåndhævelsesarrest og dommerhabilitet*, *Juristen* 1987, s. 314.
- Preben Wilhjelm, *Tvangsindgreb i strafferetsplejen 1976-85* (1988).

Adresse: Lars Nordskov Nielsen
Professor
Retsvidenskabeligt Institut C
Københavns Universitet
Studiestræde 6
DK-1455 København K